

անկեղծ սրտով խոստովանեց թէ, «ինչ կըսես վարժապետ, ես տեսնում եմ որ ինձանից շատ-շատ բարձրները, ուսում առած մարդիկ, ամեն բան անում են իրանց շահի համար, էլ ես ինչո՞ւ չանեմ...»: Մի այլին. որը խանութիս վրայ է յարձակուել ինձ սպանելու գիտաւորութեամբ (նա վերջը խոստովանեց, որ իրան հարբեցրել էին), երբ ես գրգռուած՝ «սրիկայ» անուանեցի, նա անկեղծ զայրոյթով բացականչեց. «դուք մեզ սովորեցրի՞ր սրիկայութիւնը», որը մի արդար բողոք էր Դաշնակցութեան ընդդէմ (նա տաճկահայաստանցի էր):

Աւելորդ է եւս համարում աւելացնել, որ իմ յօդուածը տպագրուելուց շատ առաջ իմ դէմ գրող ասպետը բացակայ էր տեղիցս, այժմս էլ նա Թիֆլիսումն է. հաւանական է՝ որ իմ դէմ գրած յօդուածը խմբագ. անդամներից մէկն է շարադրել և հէնց այդ կեղծութիւնը ծածկելու նպատակով նամակը կաղ-զւանից է իրրււ:

Մ. Հազարեան

Կոմենտարիաները թող անի ընթերցողը!

## ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մարդկային կեանքի ովկիանոսը—Շաբուսներ.—Պարսկական սահմանադրու-  
թիւնը—Փրանսիական դեմոկրատիզմը.—Րայխսագի վերջին ընտրութիւնների  
սուրբով.—Նոր դասիտեակութիւնը.—Արմէնիայի խոստովանքը:

Ուղիղ վեց տարի առաջ նոյն այս էջերում մեր «տեսու-  
թեան» մէջ արել էինք մի համեմատութիւն, որ այժմ կրկին  
գալիս է մեր գրչի տակ, երբ ընդհանուր հայեացք ենք ձը-  
գում այն խոր ազդեցութիւնների և ժողովրդական շարժում-  
ների վրայ, որ ամենուրեք առաջացան ոռոսական յեղափոխու-  
թեան ծփանքներից: Այո. «մարդկային կեանքը երկրիս վը-  
րայ մի համատարած ովկիանոս է, որի մէջ անկարելի է սահ-  
մանափակել շարժումը որոշ վայրերում և արգելել որ ծագած  
ալիկածութիւնը չտարածուի շուրջը և չհասնի նոյն իսկ ա-  
մենահեռաւոր եզերքներին» (1901, № 1): Միջադէպին հա-

դորդակցութիւնների ներկայ կատարելագործուած միջոցները, մարդկային մասսաների ընդհանուր հասարակական-քաղաքական զարգացման աւելի բարձր աստիճանը աւելի ևս արագացնում են և դերարացնում մարդկութեան հատուածների զանազան մասերի շփումը իրար հետ: Եւ ծփում է մարդկային կեանքի միշտ շարժուն և կենսունակ համատարած ովկիւսը իր անզուսպ կոհակների իւրաքանչիւր գրոհով մի բան իլեկով խաւար բռնութիւնից:

Մենք միշտ մատնանշել ենք այն յարաճուն դեմօկրատիզացիան որ տարէջ տարի յաղթանակներ է տանում ժամանակակից մարդկութեան բոլոր հատուածներում: Դեմօկրատիական առաջխաղացումը առանձին թափ ստացաւ ուսական մեծ յեղափոխութիւնից: Եւ յոռետեսները իրանց աչքերով տեսան ոչ միայն յեղափոխական շարժումներ ուս մահմեդական մասսաների մէջ, որոնք սթափուելով երկու տարուայ ընթացքում տասնեակ տարիների պրոգրեսս կատարեցին, այլ և յետաձգացութեան սովորական օրինակներ դառած Թիւրքիայում և Պարսկաստանում:

Պատմութիւնը իր մանրամասնութիւններով, ի հարկէ, չի կրկնում երբէք, որովհետեւ ոչ մի անցք տեղի չի ունենում բոլորովին միևնոյն հանգամանքներում: Բայց զարգացման ֆազերը պահպանում են իրենց տիպիկ ընդհանուր կողմերը: Այդպէս, օրինակ, Պարսկաստանի մէջ մուտք գործեց սահմանադրութիւնը առանց քառօլիտիզմի զինուած ընդդիմադրութեան առանց արիւնհեղութեան, լոկ ֆէօդալ-կղերական-բուրժուական ազատամիտների ջանքերով: Զլինէր Պարսկաստանի ուրոյն քաղաքական դիրքը ուս-անգլիական մրցման շնորհիւ, չլինէր նրա մէջ միլիտարիզմի, և ռազմական տեխնիկայի թուլութիւնը, գուցէ այլ կերպարանք ստանար պարսկական խաղաղ յեղափոխութիւնը: Մուղաֆֆէր-էդդին Շահը շատ մեծ հեռատեսութեամբ իր վերջին օրերը անցկացրեց այս աշխարհում, տալով ժողովրդին այն, ինչ այլ ևս նրան հարկաւոր չէր և տանելով իր հետ պատմական ամենամեծ փառքը: Նրա ժառանգ Մահմեդ-Ալի Շահը զահ բարձրանալով պակաս քաղաքական հասունութիւն չցոյց տուեց, յայտնելով թէ «ինքը կոյր կը լինէր և անարժան կառավարելու Պարսկաստանը, եթէ չընդունէր որ միայն լիբերալ սահմանադրութիւնը կարող է բաժրացնել երկիրը և ապահովել նրա փառքն և բարգաւաճումը»: Սահմանադրական օրինակարգը միջոց կը տայ որ Պարսկաստանում աւելի ուժեղ թափով զարգանայ տնտեսական կեանքը: Իսկ հաղորդակցութիւնների, արդիւնաբերութեան և առևտու-

րի դարգացման հետ հասարակական-քաղաքական ասպարէզ կը դուրս գան բուն ժողովրդական խաւերը, որոնք և առաջ կը տանեն այդ սահմանադրութեան դեմօկրատիզացիան, մի պրօցեսս որ երկար տարիների աճման արգասիք է: Նոյն իսկ ամենաառաջադէմ բուրժուա-դեմօկրատիական Ֆրանսիայում նոր-նոր են մաքրուում կեանքից այնպիսի հին հակադեմօկրատիական և բէակցիօն հաստատութիւններ, ինչպիսիք են պետական եկեղեցին և զինուորական դատաստանները: Արմատական-սոցիալիստ կլեմանսօի մինիստրութեան պատմական կոչումը կարծես հէնց կայանում լինի նրանում որ իսպառ վերջացնի հանրապետութեան հաշիւները անցիալի այդ մնացորդներից, որոնք իրենց խաւար և տմարդի դերը այնքան սոսկալի չափերով ցոյց տուին Դրէյֆուսեան տիտանական պայքարի ժամանակ: Բուրժուական դեմօկրատիան իր պատմական միսօրիան կատարելով այնուհետև առաջնութիւնը պիտի զիջի սոցիալիստական դեմօկրատիային, որ և նոր հասարակութեան ստեղծիչը կը հանդիսանայ...

Էվօլիւցիօնական այդ լաւատեսութեան իբրև թէ կարող է հակասել այն պարտութիւնը, որ կրեց գերմանական սոցիալ-դեմօկրատիան ըայխստագի վերջին ընտրութիւնների ժամանակ: Սակայն եթէ այդ երևոյթի վրայ նայենք նոյն էվօլիւցիօնական տեսակէտով, կը տեսնենք որ այդտեղ ևս կատարուում է մի բնական պրօցեսս: Ժողովուրդը իբրև ամբողջութիւն վերցրած չի կարող այնքան շարժուն լինել և իր աշխարհայեացքով արագ կերպարանափոխուող, ինչպէս նրա մի շերտը, մի դասակարգը: Եթէ կազմակերպուած պրօլետարիատը դաստիարակուելով գիտական սոցիալիզմի մթնոլորտում արդէն ազատուել է բուրժուական ֆրագէօլօգիայի և նախապաշարմունքների ազդեցութիւնից և բուժուել շօվինիզմի թոյնից, դեռ չի կարելի ասել որ նոր հասարակական կարգերի համար մարտնչող այդ աւանգարդի պէս են մտածում և ժողովրդական մասսայի միւս տարրերը: Բիսմարկի երկաթի և արեան քաղաքականութեամբ փառաւորուած «ֆատերլանդի» (հայրենիք) գաւակները միթէ թոյլ կը տան որ օտարների աչքում «նսեմանայ» հզօր Գերմանիան, ինչ որ զիջումներ անելով իր դադութային ազգրեսիւ քաղաքականութեան մէջ... Այն թունաւոր կաթը որ ծծում է ժողովուրդը շօվինիստական մտքերով վարակուած գրականութիւնից և մամուլից, պէտք է փոխուի և նոր դաստիարակութիւն տրուի նրան. այդ նոր դաստիարակութիւնը պիտի ընթանայ գիտութեան այն նոր ճանապարհ-

նով որ բացուել է 2. Դարվինի եւ Կ. Մարքսի հանճարով...

Սոցիալ-դեմոկրատների ներկայ տեղատուութիւնը մի ժամանակաւոր երևոյթ է, աւելի հուժկու մակընթացութեան համար:

25 Յունուարի

Արտասահմանում բուն դրած դաշնակցական բիւրօկրատիայի օրգանները—«Ռազմիկ», «Հայրենիք» և այլն, արձադա՞նք են դառնում այդ կազմակ. Կովկաս. գլխաւոր օրգանի հայայնրոցներին, զրպարտութիւններին և ինսինուացիաներին: Անշուշտ, այդ ընկերակցութեան բոլոր անդամների շահերը պահանջում են որ քննական ոգին չզարթնի հայութեանմէջ և նրանք շարունակ իշարը գործ դնեն, հարստահարեն ժողովրդի միամտութիւնը: Բայց և այնպէս քննական ոգին օրէց օր նորանոր նուաճումներ է անում: Ուշագրաւ է այդ կողմից «Արմէնիա» (№ 17) թերթում, պ. Մ. Փորթուգալեանի հետեւեալ խոստովանութիւնը:

«Կարգ մը մարդեր կան որոնք հաճոյք կըզգան խաբուելու մէջ: Դժբաղդապէս ատոնք մեծ թիւ մը կը կազմեն մեր մէջ: Խօսէ ատոնց ճշմարտութիւնը, մինչև անգամ իրենց բացայայտ և անհրեքի ճշմարտութիւններ, քեզի իրաւունք տալով մէկտեղ՝ դարձեալ կը հակի խաբուելու որովհետեւ թշուառութիւնն ու տգիտութիւնը թմրեցուցած, անգործութեան մատնած են իրենց դատողութիւն և զօրացուցած են իրենց երեւակայութիւն, այնպէս որ հաճոյք կըզգան երեւակայական յոյսերով ապրելէ, կողեւորուեն իրենց երազի մէջ տեսած ու շօշափած ոսկիների դէզերով, որոնք անշուշտ շատ դիւրին է ձեռք բերել երազի մէջ, քան թէ իրականութեան մէջ տեսնուած երկաթի ու պողպատի կտորներով, որոնք ձեռք բերելու և յղկելու համար պէտք է բաւական աշխատիլ, պէտք է գործել:

Հարցուր Թուրքահայաստանէն նոր եկողի մը երկրին վիճակը. բոլորովին յուսահատական ցոյց կուտայ քեզ (այս ալ ծայրայեղութեան մէկ կողմն է), ամենատխուր գոյներով նկարագրելով, այնպէս որ այդ դժոխքի մէջ ապրիլն ալ անկարելի դարձած լինելով ստիպուել է ինքն գաղթիլ և եթէ դիւրութիւն լինի, ամէնքն ալ պիտի ձգեն հեռանան: Այդ մարդ կերթայ Ամերիկա. հոն կը լսէ ճառախօսութիւններ որոնք կը պատմեն թէ հայ զօրքերի մեծ խումբեր կը գտնուին Թուրքահայաստանի մէջ ուր մեծամեծ քաջութիւններով յաղթահարած են

Թիւրք զօրքերին և ահուսարսափի մէջ կը պահեն Թիւրք կառավարութիւնը: Եւ այդ մարդ որ Հայաստանէն դեռ նոր եկած է, որ գիտէ ինչ վիճակի մէջ կը գտնուի հրկիրը, որ ինք արդէն պատմած էր թէ երիտասարդները հետզհետէ կը թողուն կը հեռանան և Թիւրք կառավարութեան դէմ ապստամբելու և կոռուելու համար կը մնան հոն գրէթէ միայն պատանեակներ և պառաւ կընիկներ, Ամերիկայի մէջ կըսկսի հաւատալ իրեն հաճելի բայց երեւակայական պոռոտախոսութիւնների քան թէնոյն իսկ իր աչքերով տեսածին և իր ճակատի դառն քրտինքով վաստըկած դրամները կը յանձնէ Հայաստանի մէջ Թիւրք զօրաբանակներին դէմ կոռուող հայ զօրքերին ղրկուելու համար: Այլ աւելին կայ. բուն իսկ իր աչքով տեսածները մոռանալով, կըսկսի ուրիշներու աչքերով տեսածները ինքն ալ իր կարգին պատմել իբրեւ ականատես, որով ոչ միայն իր յիշողութիւն կը կորուցունէ և ինքզինք կը խաբէ հաճոյք մը զգալով խաբուելուն մէջ, այլ և ուրիշների ալ խաբուելուն պատճառ կը դառնայ:

Մինչև իսկ կըմեղադրեն Արմենիան որ բէբլամներ, պոռոտախոսութիւններ ընել չուզեր՝ ուստի գործել չը գիտեր կըսեն:

Սաբուիլ ուզելու այս ախտը այնչափ համաճարակ դարձած է այժմ մեր ազգի մէջ, որ կընայինք շատ մը օրինակներ մէջ բերել մեր ըսածը աւելի պարզօրէն ծոյց տալու համար: Բայց փոքր ի շատէ դատելու կարող ամէն ընթերցող ալ կընայ նոյն բանը ընել երբ ուզէ քննութեան առնել իրեն մօտ գտնուող հայ ազգային շրջանակները:

Եթէ մի ուրախալի երևոյթ կայ, այն ալ այս է որ միտքերը հետզհետէ կըսկսին արթննալ այժմ, կուզեն քըննել ու քըննադատել անցեալն ու ներկայն և փնտռել ճշմարտութիւնը: